



**Gülgün KÖROĞLU** <sup>ID</sup>

[gulgun.koroglu.27@hotmail.com](mailto:gulgun.koroglu.27@hotmail.com)

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,  
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi  
Bölümü, Bomonti Yerleşkesi Şişli İstanbul.  
Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of  
Arts and Sciences, Department of Art  
History, Bomonti Campus Şişli İstanbul.



**Geliş Tarihi/Received:** 16.08.2024  
**Kabul Tarihi/Accepted:** 20.09.2024  
**Yayın Tarihi/Publication Date:**  
27.09.2024

**Cite this article:** Köroğlu, G. (2024). Satan  
and Evil Spirits in Byzantine Depictions.  
*Journal of Palmette*, 6, 42-58.

**Atıf:** Köroğlu, G. (2024). Bizans Tasvir  
Sanatında Şeytan ve Kötü Ruhlar. *Palmet  
Dergisi*, 6, 42-58.



Content of this journal is licensed under  
a Creative Commons Attribution-  
NonCommercial 4.0 International  
License.

## Bizans Tasvir Sanatında Şeytan ve Kötü Ruhlar

### Satan and Evil Spirits in Byzantine Depictions

#### ÖZ

İyilik ve kötülüğün tanımını yapan inanç sistemlerinde kötü her zaman şeytan veya kötü ruhlar (demon, cin vb.) ile açıklanmıştır. Bu bağlamda özellikle insanları ayartan, kötülük yapmaya sevk eden, ölümler, kısırlık vb. gibi pek çok felakete ve hastalığa sebep olan bu varlıklardan yüzyıllar boyunca korunmanın yolları aranmıştır. Çeşitli materyallerden üretilmiş farklı desen ve figürleri barındıran tılsım takılar hiç şüphesiz bu durumdan korunmanın başlıca yöntemlerinden biri olmuştur. Bununla yetinmeyip bu kötülükten korunmak için çeşitli sembol ve yazıları yaşadıkları mekânlara da kazımışlardır. Peki, ama bu kadar korkulan ve pek çok önlem alınarak korunmaya çalışılan bu varlık ya da varlıklar neye benzemektedir.

Çalışmanın konusunu oluşturan Bizans tasvirlerinde karşılaşılan şeytan ve kötü ruh tasvirleriyle bu korkulan ve korunmak istenen varlıkların Hristiyan Bizans toplumunda nasıl algılandığı açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede şeytan ve kötü ruhlar günümüze ulaşan tasvirlerden hareketle değerlendirilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Şeytan, kötü ruh, Lilith, İsa'nın sınanması, İsa'nın mucizeleri, aziz, tılsım.

#### ABSTRACT

In belief systems that define good and evil, evil has always been explained with the devil or evil spirits (demons, jinns, etc.). In this context, for centuries, ways have been sought to protect people from these entities, which tempt people to do evil, cause many disasters and diseases such as deaths, infertility, etc. Amulet jewelry with different patterns and figures made of various materials has undoubtedly been one of the main methods of protection from this situation. Not content with this, they have also engraved various symbols and writings in the places they live to protect themselves from this evil. But what does this being or beings, which were so feared and tried to be protected by taking many precautions, look like?

With the depictions of the devil and evil spirits encountered in Byzantine depictions, which constitute the subject of the study, it was tried to explain how these feared and desired beings were perceived in the Christian Byzantine society. In this framework, demons and evil spirits were evaluated based on the surviving depictions.

**Keywords:** Satan, evil spirit, Lilith, temptation of Jesus, miracles of Jesus, saint, talisman

## Giriş

Roma İmparatorluğu, Hristiyanlığı önce görmezden gelen daha sonra ortadan kaldırmak isteyen, bunun karşısında gelişen dirençten çekinip önce serbestlik verip sonra da 395 yılında da resmi din kabul eden ilk devlettir. Hristiyanlık, doğduğu yer Kudüs merkez olmak üzere imparatorluğun doğusundan batıya doğru yayılım ve gelişim göstermiştir.

Hristiyanlığın resmi din ilan edilmesinden itibaren Roma imparatorları, Akdeniz ve çevresine yayılan geniş topraklarında pek çok farklı toplumu yeni dine girmeye zorlamışlardır. Bu inancı kabul eden farklı toplumlar kendilerine özgü ve geçmiş inançlarından getirdikleri bilgileri yeni dinle harmanlamışlardır. Bu bağlamda Erken Hristiyan Dönemde dinin şekillenmesinde Yahudi, Pers, Mısır, Helen, Roma ve Kelt dinlerinin etkileri önemli rol oynamıştır. Tanrılar, tanrıçalar, kahramanlar, periler, doğa ve bereketle ilişkili yaratıklar yerlerini Hristiyan inancın yeni kahramanları olan İsa, Meryem, havariler, peygamberler, melekler, din şehitleri, kilise babaları, aziz ve azizelere bırakmıştır. Tanrı ve tanrıçaları temsil eden atribüer de Hristiyanlıktaki kişileştirme ve simgelere dönüşmüştür. Bu noktada sadece olumlu, iyi kavramlar, kutsal kabul edilen değerler, ritüeller ve tanrılar değil korkutucu ve gizemli tanrı ve yaratıklar da Hristiyanlığa isim ve şekil değiştirerek taşınmıştır. Yani din yeni olmakla birlikte kültür, gelenek ve alışkanlıkların kökenleri uzun yıllar öncesine dayanmaktadır.

Makalenin konusunu oluşturan kötücül varlıkların da kökeni çok tanrılı ve tek tanrılı dinlerden izler taşımaktadır. Tarih boyunca insanları kötülüğe iten ve tüm felaketlere sebep olan doğaüstü güçlere sahip varlıkların mevcudiyetine dair bilgiler bulunmaktadır. Bu temel görüş ile Geç Roma ve Orta Çağ boyunca da karşılaşılmaktadır. Değişik isimlere sahip şeytan ve kötü ruhlardan kaynaklanan kem göz ve kıskançlığın her türlü hastalık, kıtlık, deprem ve benzer olumsuzluklara sebep olduğuna inanılmıştır. Tüm bu kötü etkilerden korunmak için de insanlar çeşitli önlemler almaya mecbur kalmışlardır. Kutsal kabul edilen mekânlarda, Tanrı'ya ve kutsal kişilere edilen dua ve duvarlara yazılan yakarışların yanı sıra çizilen haçlardan yardım umulmuştur. Bu kapsamda kilise duvarlarında yer alan haç ve kutsal kişilerin resimleri de kötülüklerden korunmak için edilen duaların aracısı olmuştur. Ayrıca Hristiyanlar takı olarak üzerlerinde haçlar taşımışlar, bedenlerine de dövme olarak çeşitli biçimlerde haç tasvirleri yaptırmışlardır. Korunmak için sadece haçla da yetinmeyip koruyucu etkileri olduğuna inandıkları sözcük ve figürleri (karışık yaratıklar, astrolojik figürler, düğüm, göz, el, yıldız, ay ve güneş benzeri) de bizzat üzerlerinde taşıyarak, yaşadıkları mekânların çeşitli bölümlerine resmettirerek önlem almaya çalışmışlardır.

Hristiyan inancında genel olarak insanları doğru yoldan uzaklaştıran, baştan çıkarıcı, yıkımlara sebep olan tüm olumsuzluk ve kötülüğün kişileştirmesi olup diğer tüm demonlara (kötü ruh ya da cin) hükmeden, cehennemi yöneten şeytan ile Tanrı'nın çatışmasına yani iyi ve kötünün mücadelesine büyük önem verilmiştir. Pek çok kültürde *Şeytan*<sup>1</sup>, *İblis*, *Lucifer*<sup>2</sup>, *Belzebub*<sup>3</sup>, *Belial*, *Sammael*, *Mephisto*, *Devil*, *Demon*, *Diabolus (Diaboli)* ve *Karanlıkların Efendisi*, *Albız* ya da *Yek* (Turan, 2020, s. 25-37, 201) gibi farklı isimlere sahip olan kötücül, korkulan tanrı, kötü ruh veya yaratıklar vardır (Tezcan Kaya, 2020, s. 150). Başlangıçta bu olumsuz kavram diğer kutsallar gibidir. Hristiyanlıktaki kötü ruh inancının temeli de daha önce bahsettiğimiz eski Mezopotamya, Mısır, Yunan, Roma ve Yahudi dini olan Museviliğe dayanmaktadır. Tek tanrılı dinlerde ortak olan bilgi, şeytanın Tanrı'nın topraktan yarattığı Adem'e secde etmeyi kabul etmediği, kibirli bir isyankâr olduğudur.

Eski Ahit'te şeytan, Hristiyanlıktaki gibi korkulan bir varlık değildir. Museviler iyilik ve kötülüklerin Tanrıdan geldiğine inanmışlardır. Hristiyanlıktaki gibi tüm kötülüklerin temelini şeytan oluşturmaz. Talmud, Bava ve Batra bölümü Bap 12'ye göre; "*şeytan, kötü dürtüler ve ölüm meleği aynı şahsiyettir*" (Russell, 2001, s. 29-30). Musevilik ve Hristiyanlıkta, İslam inancından farklı olarak tek bir baş, kötü ruh yani şeytan yoktur. Tıpkı melekler gibi çok farklı özelliklere sahip pek çok kötü ruh vardır. Bunlar araştırıldığında görülür ki tıpkı melekler gibi şeytan ve kötü ruhların da hiyerarşik bir düzenleri olup havada, toprakta ve toprakaltında yaşadıkları kabul edilmiştir (Russell 2001, s. 29-30, 41-42).

Hristiyanlar şeytanın bağımsız bir varlık olmaktan çok Tanrı'nın bir yaratığı olduğuna; şeytanın değil Tanrı'nın maddi dünyayı ve insan bedenini meydana getirdiğine, başlangıçta şeytan ve demonların iyi yaratıldıklarına fakat kibirleri yüzünden düştüklerine inanmışlardır<sup>4</sup>. Yeni Ahit'te pek çok kez şeytanın adı

<sup>1</sup> Şeytan adının etimolojisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Tezcan Kaya, 2020, s. 150-152). Muhafif, engelleyici, bozucu ve bozguncu anlamına gelen İbranice olan "satan" kelimesinin kökeni "komplo kurmak" anlamına gelmektedir. İbraniceden Yunanca, Latince ve oradan da diğer dillere ve dinlere geçmiştir. Arapçada "şetane" sözcüğü rahmetten uzaklaştı, haktan uzak oldu anlamına gelmektedir. Yahudi gelenek Satana (şeytan) ve İblis yerine de Sammael ismi kullanılmıştır. Yahudi efsaneleri 12 kanadı olan gözleri kapalı, keçiye benzeyen ve şekil değiştirebilen ve havada uçan Sammael hakkında ayrıntılar vermektedir. "*İnsanlık ancak Tevrat'ın yolunda giderse onu yenebilir*". Yahudi şeytanı, insanlar arasındaki kötülük eğiliminin alegorisinden başka bir şey değildir. Yahudilikte şeytan kavramı Hristiyanlıkta olduğundan daha az önemlidir

<sup>2</sup> Lucifer için Eski Ahit'te bu bilgi bulunmaktadır; *Ezekiel 28:12-29* "...güzellerin ve bilgelerin en mükemmeliydin. Eden'de Tanrı'nın bahçesindeydin. Giysilerin hep güzel taşlarla (yakut, zümrüt, ay taşı, beril, oniks, safir, turkuaz) ve altın işlemelerle süslüydü. Bunlar sana sen yaratıldığın gün verildi. Seni kudretin ve gücünle bekçim yaptım. Tanrının kutsal dağına girebiliyor ve ateş tarlalarında yürüyebiliyordun. Yaptıklarından tamamen muaf tutulurdun ta ki için kötülüklerle dolana dek. Bu varlık içinde bile daha büyük şiddet yarattın ve günahkâr oldun. Seni tanrının dağından men ettim ve seni bekçilik ettiğin ateş tarlalarından da sürgün ettim. Güzelliğin yüzünden için kibirle doldu ve bilgeliğini kendi ünün için harcadın. Seni içine hapsettiğim ateşle beraber dünyaya attım. Seni takip edenlerle beraber sonsuz ateşler içinde küle döneceksin. Çok feci bir sona geldin".

<sup>3</sup> Tevrat'ta Belzebub/ Belzebuth ile ilgili olarak bkz. Eski Ahit, Krallar 1: 2-4, 6, 16 ve Yeni Ahit, Markos 3: 22.

<sup>4</sup> İslam inancında da tek bir şeytan vardır. Cinlerin ise iyi ve kötü olanları bulunmaktadır.

geçmektedir. İsa ile şeytan doğrudan karşı karşıya geldiğinden inanç gereği şeytanın varlığına inanmak zorunlu olmuştur (Yüzgüller, 2020, s. 166).

Kilise babaları da şeytanı baştan çıkmış bir melek olarak tanımlamışlardır. Şeytan, Tanrıya tabii bir varlık olarak tanımlanmakla birlikte İsa'nın baş hasmıdır. İsa'yı ayartmaya çalışmış ve ölümünü istemiştir. Bu bağlamda İsa'yla arasında bir mücadelenin olduğu görülür. İsa'nın yanı sıra Hristiyan inancında, melekler ordusunun baş komutanı olan Mikail'in şeytanı mağlup etmesi ve Eski Ahit'te de Tanrı'dan korkan ve kötülüklerden kaçınan Eyüp'ün<sup>5</sup> (İbranice: עֵיֶוֶב, *iyov*) şeytanla sınanması kutsal metinlerde anlatılmıştır (Yüzgüller, 2020, s. 166). Kutsal kişilerin şeytanı yenen kahramanlar olduğu belirtilmiştir (Russell, 2001, s. 29). Şeytan, İsa'nın göğe yükselmesinden sonra insanlara saldırmış, onları kötü yola saptırarak İsa'nın zaferini bozmak istemiştir. Şeytan ve onun emrindeki kötü ruhların doğru yoldaki insanları ayartıp yoldan çıkarmaktan, Tanrı'dan uzaklaştırmaya çalışmaktan ve insanın ıstırap çekmesinden ve yozlaşmasından zevk aldıkları kabul edilmiştir (Russell 2001, s. 30)<sup>6</sup>. Hastalık ve felaketler yaratmak inanışa göre şeytan ve kötü ruhların en önemli vazifeleridir. Güçlü bir imanla bunlarla baş etmek, bu yoldaki acı ve eziyetlere dayanmak iyi ve doğru erdemlere sahip insanın Tanrı tarafından denenmesi olarak kabul edilmiştir. İstirabın insanları sınıdığı, eğittiği ve olgunlaştırdığına ancak bu tecrübeden sonra gerçek mutluluğa kavuşmanın mümkün olacağına inanılmıştır. Hristiyan din adamları kibir, öfke, tembellik oburluk, aç gözlülük, kıskançlık ve şehvet gibi yedi büyük günahla ilişkili davranış ve temayüllerin şeytana dair olduğunu belirtmişlerdir (Güngör, 2014, s. 39-40).

Özellikle şeytanla ilgili araştırma ve çalışmalar (*demonology*) batı dünyasında çok gelişmiştir (Dell, 2023, s. 164-166). Konu sadece teolojik açıdan önemli değildir, psikoloji, felsefe, tarih, arkeoloji ve sanatın her alanı içinde yer almıştır. Dinlerin yanında folklor ile aktarılmıştır. Orta Çağ ve takip eden dönemlerde sanatçılar kendi hayal dünyalarına göre yaratıkları şeytanlara güçlü ve korkutucu farklı hayvanların özelliklerini de ekleyerek yeni tiplerde tasvirler oluşturmuşlardır.

En erken şeytan tasvirleri 3. yüzyıla tarihlenen Roma'daki katakomplarında betimlenen Âdem ve Havva'nın yanında duran bilgi ağacına sarılmış şeytanın kendisi olan yılanlardır (Goodnick Westenholz,

<sup>5</sup> Eyüp kitabı, Tanah'taki Ketuvim'de bulunan kitaplardan biridir. Bu kitap, Eyüp'ün Şeytan'ın elinde yargılanışını, arkadaşlarıyla acılarının kökenini ve doğasını tartışmasını, Tanrı için mücadele edişini ve Tanrı'nın ona verdiği cevabı kapsayan hikâyeleri içerir. Düzyazı çerçevesinde yazılmış didaktik bir şiirdir. Eyüp kitabı, "Dürüstler neden acı çeker?" sorusuna odaklanmaktadır. Eyüp kitabının önsözünde bulunan "Şeytan" teriminin anlamı şeytandan ziyade "muhalif" tir; Yahudilik ve Hristiyanlıktaki şeytan anlayışından çok cennet katında Tanrı'nın yanında duran semavi bir varlıktır. İlahi konseyin bir üyesi olarak görevi insan hareketlerini inceleyip insanların günahlarını ifşa etmektir. Anlatı çerçevesinde bulunan muhalif, merkezi şiirde yer almamaktadır. Fakat Abadon ve Şeol terimleri merkezi şiirde yer almaktadır lakin bu karakterlerin düzyazıyla yazılan önsözdeki muhalif ile aynı karakter olduğu şüphelidir.

<sup>6</sup> Yahudi inancındaki *yetsar ha-ra*'nın insanları kötülüğe sevk eden bir kötü ruh olduğu kabul edilir.

2000, s. 33-39). 15- 16.yüzyıldan itibaren buradaki dişi şeytan Adem'in ilk eşi olduğuna inanılan zamanla kötücül bir varlığa dönüştüğü kabul edilen Lilith'tir. Tanrıya ve Adem'e olan kızgınlığı sonucu Havva'yı yasak ağacın meyvesini yemesi için kandırıp Âdem ile Havva'nın cennetten kovulmasına sebep olmuştur (Görsel 1). Şeytanın ve kötü ruhların şekil değiştirdiği bilinmektedir. Âdem ile Havva'nın "İlk Günah" sahnelerinde olduğu gibi şeytan benzer şekilde yılan, ejderha, aslan, akrep ve baykuş biçiminde düşünülmüş ve tasvir edilmiştir. 586 yılına tarihlenen Rabbula İncili'nde de yılan kötülüğü temsil etmek için betimlenmiştir.



**Görsel 1.** Cennet bahçesinden Âdem ve Havva'nın kovuluş sahnesi, Petrus ve Marcellinus Katakompu, Cubiculum XIV, Roma, 4. Yüzyıl.

Farklı hayvan görünümlerine girebilen şeytan ile iyiliğin mücadelesini temsil eden en tanınmış kompozisyonu İsa'nın şeytan ve kötülüğü temsil eden aslan ve yılanın başını ezerken gösterilmiş olanlarıdır. "Muzaffer İsa ve Zafer Getiren İsa"<sup>7</sup> (*Jesus Triumphalis* ve *Jesus Nikephoros*) tasvirleri olarak isimlendirilen bu kompozisyon duvar resimleri, ikona ve kandiller üzerine işlenmiştir (Görsel 2)

<sup>7</sup> Çeviriyi yapan Dr. Murat Sav ve Dr. Kerim Altuğ'a içtenlikle teşekkür ederim.





**Görsel 2.** Zafer kazanmış İsa tasviri, Ravenna'daki Baş Piskoposlar Şapeli, 6.yüzyıl ortaları.

Orta Çağ Hristiyan dünyasında hem Batı hem de Doğu'da üretilmiş olan resimlerde özellikle 9. yüzyıldan itibaren şeytan ve diğer kötü ruhların tasvirlerinde artış olmuştur. Bu dönemden itibaren şeytanın tasvir edildiği sahneler içinde en yaygın hale geleni Yeni Ahit'teki İsa'nın vaftizden sonra çölde şeytan tarafından üç kez denenmesi/ sınanması ya da ayartılmaya çalışılması olmuştur. 9- 15. yüzyıllar arasında Batı ve Doğu ve kiliselerinin resim programında bu sahne sıkça yer almıştır (Görsel 3).

İncil'de ise bu olay şöyle anlatılmaktadır (Matta 4: 1- 11; Markos 1: 12; Luka 4: 1-13);

*"...O zaman İsa, İblis tarafından denenmek üzere çöle sevk edildi ve kırk gün ve kırk gece oruç tuttuktan sonra acıktı. Ve ayartıcı gelip ona dedi: Eğer sen Tanrı'nın oğlu isen söyle bu taşlar ekmek olsun. İsa'da da cevap verip dedi: İnsan yalnız ekmekle yaşamaz fakat Tanrı'nın ağzından çıkan her söz ile yaşar. O zaman İblis onu mukaddes şehre götürdü ve mabedin kulesi üzerine koyup kendisine dedi: Eğer sen Tanrı'nın oğlu isen kendini aşağıya at. O meleklerine senin için emredecek ve ayağını bir taşa çarpmayasın diye elleri üzerinde seni taşıyacaklar. İsa ona dedi: Sen Tanrı'nı denemeyeceksin diye yazılmıştır. İblis bu sefer İsa'yı çok yüksek bir dağa da götürdü ve ona dünyanın bütün ülkelerini ve onların izzetini gösterdi ve İblis ona dedi: Eğer yere kapanıp bana tapınırsan, bütün bu şeyleri sana veririm. O zaman İsa dedi: Çekil Şeytan, çünkü Tanrı'na tapınacak ve yalnızca ona kulluk edeceksin." (Görsel 4).*



**Görsel 3.** Şeytanın İsa'yı üç kez denemesi sahnesi, Venedik San Marco Kilisesi, 12.yüzyıl.



**Görsel 4.** Şeytanın İsa'yı üç kez denemesi sahnesi, Khora Manastır Kilisesi (Kariye Camisi) İç narteks 14. yüzyıl.

İsa'nın pek çok farklı hastalıktan muzdarip kişileri iyileştirmesi ve ölüleri diriltmesi mucizelerinin yanı sıra içine cin girdiği için delirenlerin iyileştirilme sahneleri Orta ve Geç Bizans dönemi dini



resimlerinde tercih edilen konular arasında olmuştur. İsa'nın içine kötü ruh girdiği için pek çok hastayı iyileştirdiğine dair bilgiler Kanonik İncillerdeki anlatımlara dayanmaktadır (Yüzgüller Arsal, 2008, s. 113-120). Bunlar; İçine şeytan veya kötü ruh girdiği için deliren çobanların cinlerden kurtarılması, daha sonra cinlerin de domuz sürüsüne musallat olması ve topluca uçurumdan atılmaları<sup>8</sup>, Gadarinilerin (Gerasinilerin) ülkesinde bir ya da iki cinli (Matta 8: 28-34; Markos 5: 1-20; Luka 8: 26-37), havarilerin iyileştiremediği çocuk (Matta 17: 14-21; Markos 9: 14- 29; Luka 9: 37-43); Kefernahum'da bulunan sinagogdaki adamın iyileştirilmesi (Markos 1: 23-27; Luka 4: 33-36); kör ve sağır cinli (Matta 12: 22-24); Dilsiz cinli (Matta 9: 32-34; Luka 11: 14); Kenanlı kadının kızının içindeki cinin çıkarılarak iyileştirilmesi (Matta 15: 21-28; Markos 7: 24-30)<sup>9</sup> (Görsel 5) ve benzeri mucizelerdir. Tüm bu anlatıların betimlendiği sahnelerde; kötü ruh bu kişilerin ağızlarından çıkan küçük, siyah, kanatlı yaratıklar olarak gösterilmiştir (Apostolos- Cappadona, 2006, s. 38). Orta Çağ Avrupa sanatında Karolenj, Otto ve Sicilya Norman krallıklarının duvar ve kitap süsleme sanatlarında da bu konular yaygın bir şekilde ele alınmıştır.

<sup>8</sup> Olay şu şekilde vuku bulmuştu; “Havariler gölde geçirdikleri zor saatlerin ardından, kıyıya döndüklerinde çok şaşırtıcı bir olay yaşadılar. Kötü ruhların etkisinde olup saldırganca davranan iki adam yakınlardaki bir mezarlıktan çıkarak İsa'ya doğru koşmaya başladı. Onlardan biri özellikle dikkat çekiyordu, o büyük ihtimalle daha saldırganı ve daha uzun zamandır kötü ruhların kontrolü altındaydı. Acınacak durumdaki bu adam çıplak geziyordu. “Mezarlarda ve dağlarda gece gündüz bağırp duruyor, kendini taşlarla yaralıyordu” (Markos 5: 5). O kadar vahşiydi ki insanlar onun bulunduğu yoldan geçmeye bile korkuyordu. Bazıları onu zincirlerle bağlamaya çalışmıştı, ama o zincirleri ve prangaları koparmıştı. Hiç kimsenin gücü onu zapt etmeye yetmiyordu. Adam İsa'ya yaklaştı ve ayaklarına kapandı. Kötü ruhların etkisiyle haykırarak, “Yüceler Yücesi Tanrı'nın Oğlu İsa, benden ne istiyorsun? Tanrı hakkı için sana ant ettiririm, bana eziyet etme” dedi. İsa kötü ruhlar üzerinde yetki sahibi olduğunu göstererek şöyle emretti: “Sen kötü ruh, bu adamdan çık” (Markos 5: 7-8). Bu adam çok sayıda kötü ruhun etkisi altındaydı. İsa ona “Senin adın ne?” diye sorduğunda o, “Benim adım Ordu, çünkü biz kalabalığız” diye cevap verdi (Markos 5: 9). Bir Roma ordusu binlerce askerden oluşurdu; aynı şekilde çok sayıdaki kötü ruh de toplu halde bu adamı ele geçirmişti ve ona acı çektirmekten zevk alıyordu. Onlar “dipsiz derinliklere gitmelerini emretmesin diye” İsa'ya yalvardılar. Anlaşılan hem kendilerini hem de liderleri Şeytan'ı ileride neyin beklediğinin farkındaydılar” (Luka 8: 31). Yakınlarda, 2.000 kadar domuzdan oluşan bir sürü otluyordu. Kanuna göre domuz kirli sayılan bir hayvandı, bu yüzden Yahudiler domuz besleyemezdi. Kötü ruhlar şöyle dedi: “Bizi şu domuzlara gönder de onların içine girelim” (Markos 5: 12). İsa izin verdi, kötü ruhlar da 2000 domuzun içine girdi. Domuzların hepsi çılginca kaçışarak uçurumdan atıldı ve gölde boğuldu. Sürünün çobanları bunu görünce hemen olanları şehirde ve kırsal bölgelerde anlattılar. Bunun üzerine insanlar neler olduğunu görmek için oraya geldi. Kötü ruhların etkisinde olan adam artık sağlıklı ve aklı başındaydı, giyinmişti ve İsa'nın ayaklarının dibinde oturuyordu. Bunu duyanlar ya da adamı görenler korkuya kapıldı ve ileride nelerle karşılaşabileceklerini düşünmeye başladılar. Bu yüzden İsa'nın bölgelerinden gitmesi için ısrar ettiler. İsa oradan ayrılmak üzere tekneye binerken kötü ruhların etkisinden kurtulmuş olan adam onunla gitmek için yalvardı. Fakat İsa adama şunu söyledi: “Evine, akrabalarının yanına git, Yehova'nın senin için yaptığı her şeyi, sana nasıl merhamet ettiğini onlara anlat” (Markos 5: 19). İsa genellikle mucizeler yaptığı kişilere bunu kimseye anlatmamalarını söylerdi; çünkü insanların abartılı haberlere dayanarak kendisiyle ilgili yargıya varmalarını istemiyordu. Ancak bu olayda kötü ruhların etkisinden kurtulmuş olan adam İsa'nın gücüne dair canlı bir kanıtı, böylece onun kişisel olarak ulaşamayacağı insanlara şahitlikte bulunabilirdi. Adamın şahitliği, ölen domuz sürüsüyle ilgili yayılabilecek haberlere karşı olumlu bir etki yaratacaktı. Bunun üzerine adam gitti ve İsa'nın kendisi için yaptıklarını bütün Dekapolis bölgesinde duyurmaya başladı”. Görseller için bkz. s. 263, fotoğraf 89 San Apollinare Nuovo Kilisesi'nden cine tutulmuş çoban ve domuzlar; fotoğraf 90 Egberti Kodeksi'nde de aynı sahne betimlenmiştir.

<sup>9</sup> Bu hikaye de (Matta 17:14-20, Markos 9: 14-29, Luka 9: 37-43), Kenanlı bir kadın İsa Mesih'e kızını iyileştirmesi için yalvarmış, İsa Mesih de kadının kızını iyileştirmiştir. Olay Kutsal Kitap'ta şöyle anlatılmaktadır; “Kenanlı kadının kızı kötü ruha tutulmuştu. Kadının büyük bir ihtiyacı vardı. İsa ona şefkat gösteriyor. İsa kadının istediğini yapıyor. Bu büyük bir mucizedir. İsa kadının kızını görmeden bile onu iyileştirebilmiş, onu özgürlüğüne kavuşturmuştur”.





**Görsel 5.** Kenanlı kadının kızının içindeki cinin çıkarılarak iyileştirilmesi sahnesi, Trabzon Ayasofyası, 13. yüzyıl.

Kutsal metinlerde anlatıldığı üzere Golgotha'da kurulan çarmıh üzerinde İsa'nın bu dünyadaki yaşamı sona ermiştir. "Kafatası" anlamına gelen Golgotha tepesindeki kayadan oyulmuş mezara yerleştirilen İsa, daha sonra Tanrı tarafından göğe alınmıştır. Sonraki süreçte İsa, ölümler ülkesine inip kapıları kırmış, cehennem zebanisi olan Hades'i domuz bağıyla bağlayıp etkisiz hale getirmiştir (Köroğlu, 2019, s. 400; Şenel, 2020, s. 297-300). Yunan ve Roma mitolojilerinde Hades (Pluton) hem ölüm ülkesi olan yer altının hâkim tanrısı, hem de yeraltının kendisidir. Hristiyan inancında ise cehennemi bekleyen zebani olarak betimlenmiştir. Görevi yeraltının kapılarını beklemek ve ölümleri dışarı bırakmamaktır. Yunan mitolojisinde Hades, acımasız bir tanrı olup doğruluğu ve adaleti temsil etmektedir. Korkunçtur ama kötü bir tanrı değildir. Hades adına ne bir tapınak ne bir sunak yapılmış ne de bir ilahi bestelenmiştir. Hristiyanlık kapsamında Sheol veya Hades denilen kurtulmuş ya da kayıp olanların yaşadıkları ölümler ülkesi iki bölümlü bir alem olarak kabul edilmektedir (Matta 11: 23, 16: 18; Lukas 10:15, 16: 23, Elçilerin İşleri 2: 27-31). Kurtulmuş olanların bulunduğu yer cennet ya da İbrahim'in yanı ile kayıp olanların bulunduğu yer "cehennem" birbirinden büyük bir uçurumla ayrılmıştı. İsa'nın Vaftizci Yahya, Habil, İbrahim, Davut ve Süleyman peygamberle birlikte cehenneme inişindeki sebep, vaftiz edilmedikleri için günahkâr kabul edilen Âdem ve Havva'yı cehennemdeki mezarlarından kurtarıp vaftiz etmektir. Anastasis sahnesinde Hades diğer

şeytan ve kötü ruhlar gibi kompozisyondaki diğer kutsal kişilerden daha küçük boyutlu siyah, koyu mavi veya kahverengi ten rengine sahip kabarık ve dağınık bazen siyah, bazen de beyaz saçları olan vücudunun sadece mahrem yerleri örtülü diğer kısımları çıplak yaşlı, kaba görünümlü bir erkek olarak gösterilmiştir<sup>10</sup> (Görsel 6).



**Görsel 6.** Hades ve cehennemin kırık kapıları, Khora Manastır Kilisesi Mezar Şapeli apsisten ayrıntı, 14. yüzyıl.

Orta Çağ'da cehennem zebanisine dönüşmüş Hades'in etkisiz hale getirildiği Anastasis sahnesinin devamında görülen, Son Yargı/ Mahşer sahnesinde de kötücül varlıklarla karşılaşılır (Akyürek, 1996, s. 98-119). Günahların tartılmasıyla birlikte günahkârların cehenneme gidişlerinde onlara yol gösteren eşlikçiler olan kötü ruhlar küçük dik boynuzlu, siyah ten renkli, kanatlı küçük insansı yaratıklar olarak tasvir edilmişlerdir. Bu görünümün yanında kötü ruhlar bazen de keçi gibi tek tırnaklı olarak gösterilmiştir. Bunun altında yatan bilgi Yunan mitolojisindeki fallik keçi bacaklı tanrı Pan'dır. Yunan mitolojisindeki fallik tanrı Pan ve Satir, Hristiyan dünyasında temel içgüdüleri temsil ettiği için kötü ruhlara model olmuşlardır (Yüzgüller, 2020, s. 167; Gezgin, 2012, s. 285-291). Hristiyanlığa göre şehvet en büyük günahdır. Pan ve Satirler şehvet simgesi olarak görüldüğünden şeytanla özdeşleştirilmiş olmalıdırlar. Anastasis'teki Hades/

<sup>10</sup> Akyürek, 1996, s. 112-113. Akyürek, Anastasis sahnesinin en önemli yazınsal kaynağı olarak Nikodemus İncili olduğunu belirtmektedir. Ölümün Hades ile eş tutulduğunu, İsa'nın Hades'in kapılarını kırıp, Adem ile Havva'yı kurtarmasını ölüm üzerindeki zaferi aynı zamanda da hem Hades'in hem de Şeytan'ın sonsuza kadar yok edilmesi ve etkisiz hale getirilmesi olarak yorumlanmıştır. Maguire, 2018, s. 312- 313'de Anastasis'de görülen etkisiz hale getirilmiş figürün Hades mi yoksa şeytan mı olduğuna dair yorumları tartışmaktadır.

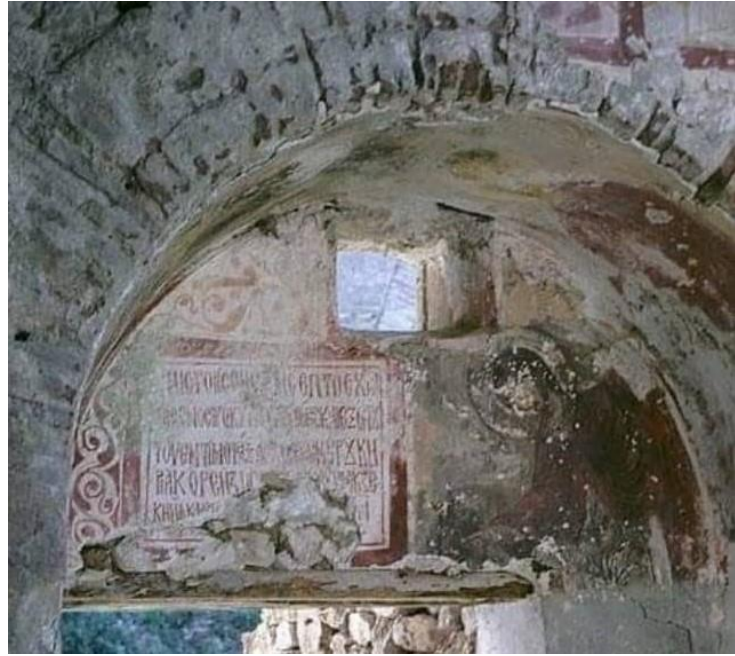
şeytan figürü gibi yaşlı, dağınık saç ve sakalları olan diğer kötü ruhlara göre daha iri olarak gösterilmiş, tahtta oturan cehennem zebanisiyle aralarda siyah minik kötü ruhlar sıklıkla tasvir edilmişlerdir (Görsel 7). Bu bağlamda Anastasis de etkisiz hale getirilen Hades ya da Şeytan'ın son yargıdan sonra tekrar cehennemdeki krallığına geri dönmüş olarak betimlenmiştir.



**Görsel 7.** Son Yargı, Günahların tartılması ve lanetlilerin cehenneme gidişine önderlik eden kötü ruhlar, Khora Manastır Kilisesi Mezar Şapeli tonoz resmi (Kariye Camisi), 14. yüzyıl.

Eyüp peygamberin yoksulluk, evlat acısı ve hastalıklara sabırla katlanması, aziz ve azizelerin (Soylu Yılmaz, 2022, s. 1054) açlığa, yoksulluğa, aşağılanmaya ve baştan çıkarılmaya çalışılmaları şeytanla giriştikleri çetin mücadeleler arasındadır (Çorağan Karakaya, 2010, s. 130, res.5, 132-133, Görsel 8-11; Çorağan, 2023, s. 99-100) (Görsel 8 ve 9). Bu anlatılar tıpkı İsa'nın sınanması gibi yaygınlaşan ibret verici ve güçlü imanı temsil eden konular arasındadır.





**Görsel 8.** Azize Marina'nın Şeytanı yenmesi sahnesi, Sinop Balatlar Kilisesi güney giriş lüneti, 17. yüzyıl.



**Görsel 9.** Azize Marina'nın Şeytanı yenmesi sahnesinin çizimi, Sinop Balatlar Kilisesi güney giriş lüneti çizimi, 17. yüzyıl.

Şeytan ve kötü ruh tasvirleriyle karşılaşılan duvar resimlerinin yanı sıra günlük yaşama ait diğer önemli bir obje grubu olan koruyucu (apotropaik) nitelikli tılsım takılar üzerinde de özellikle kötü ruhun yok edilmesi sahneleriyle karşılaşılmaktadır. Geç Roma ve Bizans dönemi tılsımları üzerinde kötü ruhun



yenilmesi sahnesinin yanı sıra haç, figür, şekil ve yazılarla karşılaşılmaktadır. Bunların aracılığıyla şeytan ve kötü ruhlar korkutulup kaçırılmak, nazarın yıkıcı etkisinden ve hastalıklardan korunmak istenmiştir (Dickie, 1995, s. 12- 14). Bu figür ve şekillerin bir kısmı Roma, Mısır, Mezopotamya ve İran'daki dinlerde daha eski dönemlerde kullanılmışlardır. Özellikle 5- 7. yüzyıllar arasına tarihlenen tılsım örneklerinde sıkça karşılaşılan bir diğer tasvir de şeytan ve kötü ruhları Tanrının kendisine bağışladığı mühür sayesinde etkisiz hale getiren Tevrat Peygamberi Süleyman ya da kötü ruhları yok etmiş olan Aziz Sisinnios olup atının toynakları altında tüm kötülöklere (nazar, hastalık ve düşük) sebep olarak görölen dört ayaklı hayvan, ejderha, yılan veya göğüsleri ve uzun saçları açık kadın şeklinde gösterilmiş kötölöğü simgeleyen dişi kötü ruhu (Vikan, 1984, s. 9, not 89.)<sup>11</sup> ya da yılanı haçlı mızrağıyla öldürerek yenmiş olarak gösteren kompozisyonlardır (Vikan, 1991, s. 941) (Görsel 10). Bazı örneklerde kutsal biniciye Baş melek Mikail ve bazen de Rafael önderlik etmektedir. Özellikle Orta Bizans döneminden itibaren duvar resmi ve tılsım takılarda, Ortodoks inancın büyük önem verdiği Georgios, Theodoros Stratelides, Theodoros Tiron ya da Demetrios gibi at üzerinde düşmanı mızrağıyla öldüren asker aziz tasvirlerinin yaygınlaştığı göze çarpmaktadır.



**Görsel 10.** Kutsal Binici'nin yılan biçimindeki şeytanı öldürmesi tasvirli, üzerinde Hygeia (sağlık) ve Kharis (iyilik) yazan Bizans döneminden gümüş tılsım, Silifke Müzesi, 2404 env. no.

<sup>11</sup> Özellikle yeni doğmuş bebeklere kötölük yapan dişi şeytan, Musevilerde Lilith, Erken Bizans dönemi Mısır'ında Alabasdría, Bizans'ta Gyllou ve Süleyman'ın vasiyetinde kırk ayrı adı olan Abyzou gibi farklı isimlerle tanınmaktadır. (Köroğlu, 2013, s. 90, 95, lev. 7-8; Köroğlu, 2016, s. 137-159.)

Baş melek Mikail'in de şeytanı yakalaması, mızraklayarak yenmesi sahnelerine duvar resimleri, ikona ve el yazmaları yanı sıra tılsım takılar üzerinde de sıkça rastlanmaktadır (Görsel 11).



**Görsel 11.** Bir Bizans minyatüründe şeytanı yenmiş, kötü ruhlarla baş eğdirmiş baş melek Mikail, II. Basil Menelogion'u MS Graec. 1613, Roma, Vatikan Kütüphanesi.

### Sonuç

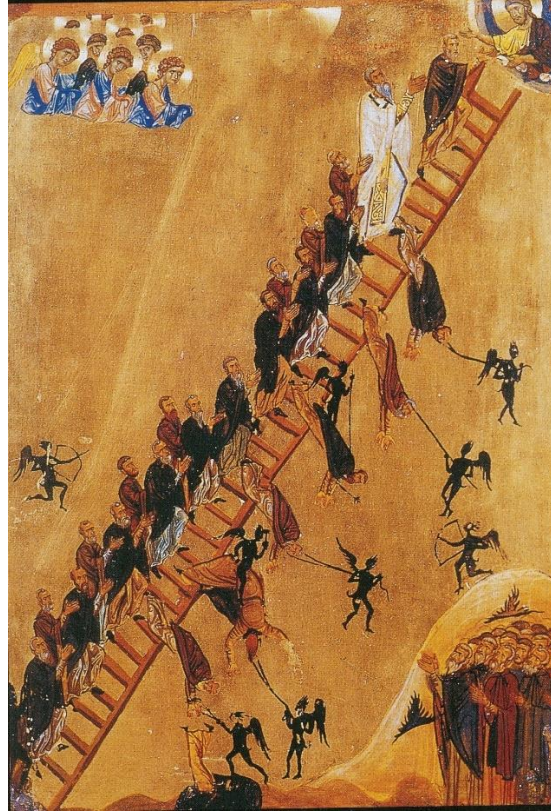
Sonuç olarak, Bizans sanatında şeytanın sınırlı sahnelerde ve standart görünümünde tasvir edildiği göze çarpmaktadır. Tasvir edilen sahneler doğrudan şeytan ya da kötü ruhun iyi olanla savaşı ve yok edilmesine yöneliktir. Buradaki mücadele kötü olanla iyinin, karanlık ve aydınlığın, nefis ile imanın mücadelesidir. Dolayısıyla bu sahnelerde iyi figür İsa, Baş melek Mikail ve Tanrı'ya inanan, iradeli kutsal kişilerdir. Kutsal metinlerde ve tasvir sanatında iyi ve kötünün savaşı, her zaman iyi olan kutsal kişinin bu mücadeleyi kazanmasıyla sonuçlanır.

Şeytan ve kötü ruh tasvirleri belirlenirken yılan, ejderha ve aslan gibi korkulan hayvanlar ürkütücü ve tehlikeli olduğu için ve kötücül ruhların şekil değiştirebildiğine inanıldığı için kullanılmıştır. Yunan mitolojisindeki fallık tanrı Pan ve Satir ise yedi büyük günah içinde olan şehveti simgelemesinden dolayı şeytan görünümünün belirlenmesinde etkili olmuş olmalıdır. Çünkü oburluk, aşırı cinsel ve saldırgan

arzular, doyumsuzluk Hristiyan inancına göre günah kabul edildiği için Diyonizak figürler olan bereketi ve üremeyi temsil eden Pan ve Satirlerin kontrol edilemez davranışları kötü ruhlara model olmuştur.

Ayrıca insansı görünümü olan ancak her zaman insandan daha küçük ve koyu ten renkli, kanatlı tasvir edilen kötü ruhlar ise kara sinekler gibi algılanmış olmalıdırlar (Görsel 12). Kötü ruhların pis ve tekin olmayan ortamlarda yaşadığına dair olan inanç, pislikle beslenen, hastalık yayan kara sinek gibi gösterilmesinin başlıca sebebidir. Bunun kökenini ise Mezopotamya inancındaki Belzebub (Sineklerin efendisi) oluşturur. Bu şekilde tasvir edilen kötü ruhların özellikle Son Yargı ve benzeri sahnelerde lanetlenen insanları cehenneme götürmelerinin kökeninin ise Eski Mısır inancındaki ölümle ilişkili mumyalama tanrısı olan çakal başlı Anubis ile bağlantılı olması mümkündür.

Görüldüğü üzere Bizanslı sanatçıların yarattığı şeytan ve kötü ruh tasvirleri çok belirgindir. Orta Çağ ve sonrası Avrupa sanatında yaratılan örneklerle karşılaştırılmayacak kadar standart tiplerde olup korkutucu, karmaşık ve karışık yaratıklar değildir.



**Görsel 12.** Aziz Ioannes Klimaks'ın cennet merdivenindekileri cehenneme düşüren kötü ruhlar, Sina Manastırı üretimi ahşap üzerine tempera ve altın yaldız tekniğinde ikona 12. yüzyıl.

**Hakem Değerlendirmesi:** Dış bağımsız.

**Çıkar Çatışması:** Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

**Finansal Destek:** Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

**Peer-review:** Externally peer-reviewed.

**Conflict of Interest:** The author have no conflicts of interest to declare.

**Financial Disclosure:** The author declared that this study has received no financial support.

## Kaynaklar

Akyürek, E. (1996). *Bizans'ta Sanat ve Ritüel. Kariye Güney Şapeli'nin İkonografisi ve İşlevi*. İstanbul.

Apostolos Cappadona, D. (2006). Hıristiyan Sanatında İyileştirme Mucizeleri Şeytanı Bedenden Kovmak. *P Dünya Sanatı Sağlık ve Sanat*, 42, 38-47.

Çorağan, N. (2023). *The Wall Paintings of the Church of St. Nicholas in Demre*. İstanbul.

Çorağan Karakaya, N. (2010). *Myra Aziz Nikolaos Kilisesi ve Duvar Resimleri Işığında Aziz Nikolaos'un Yaşamı ve Kişiliği*. N. Çevik (Eds.) Arkeolojisinden Doğasına Myra/ Demre (127-135).

Dickie, M. W. (1995). *The Fathers of the Church and the Evil Eye*, H. Maguire (Eds.), Byzantine Magic (9- 34).

Gezgin, İ. (2012). *Fallusun Arkeolojisi*. İstanbul.

Goodnick Westenholz, J. (Ed.) (2000). *Images of Inspiration, The Old Testament in Early Christian Art*, (Bible Lands Museum Jerusalem 26 January 2000-6 January 2001).

Güngör, M. (2014). "Hristiyanlıkta Yedi Ölümcül Günah", *Dini Araştırmalar*, 17/ 45 Temmuz-Aralık, 36- 59.

Köroğlu, G. (2013). Silifke Müzesi'nden Erken Bizans Dönemine Ait Gümüş Tılsım. *Selevcia ad Calycadnm*, 3. 81-89.

Köroğlu, G. (2016). Olba Kazısında Ele Geçen Erken Bizans Dönemine Ait Bir Tılsım/An Amulet of Early Byzantine Period from Olba Excavation, *Selevcia ad Calycadnm* 6. 137-159.

Köroğlu, G. (2019). "Rezan Has Müzesi Örnekleri Işığında Geç Roma-Bizans Döneminde Tılsımlar", *Akdeniz Sanat Dergisi Özel Sayı*, 13, 399- 424.

Maguire, H. (2018). "Why did Hades Become Beautiful in Byzantine Art?", Leiden: Brill. 304-321 (ayrı basım).

Russell, J. B. (2001). *Lucifer, Orta Çağ'da Şeytan*, A. Fethi (Çev.).



- Soylu Yılmaz, S. (2022). Sinop Balatlar Kilisesi Duvar Resminde Antakyalı Azize Marina. *SDÜ ART-E 15/30 Aralık*, (1051-1064).
- Şenel, Z. (2020). Bizans Sanatında Anastasis sahnesinin Teolojik Temelleri. *ASOS JOURNAL/ (The Journal of Academic Social Science) 8/101 Şubat*, 296- 311.
- Tezcan Kaya, G. (2020). Göksel Dünyada İyilik ve Kötülüğün Sembolleri: İslam Tasvir Sanatında Melek ve Şeytan. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi 21*, 142-164.
- Turan, A. B. (2020). *Türk Canavarları Sözlüğü, Şamanist Söylencelerde Canavarlar ve Şeytani Ruhlar*. İstanbul.
- Vikan, G. (1984). Byzantine Art, Medicine and Magic in Early Byzantine Age. *Dumbarton Oaks Papers 38*, 65-86.
- Vikan, G. (1991). Holy Rider. *The Oxford Dictionary of Byzantium 2*, 941.
- Yıldız Altın, K. (2019). Hastalık Adları Bağlamında Kötü Ruhların Dönüşümü: Türkistan'dan Anadolu'ya/ The Transformation of Evil Souls in the Context of Disease Names. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/ Journal of Turkish World Studies 19/1*, 159-180.
- Yüzcüller, S. (2020). "Orta Çağ'dan Rönesans'a İsa'nın Sınanması Betimlerinde Şeytan'ın Temsili/ The Representation of the Devil in the Depictions of the Christ from the Middle Ages to the Renaissance", *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi 21 (2020)*, 165-180.
- Yüzcüller Arsal, S. (2008). *Batı Sanatında İsa'nın Mucizelerinin İkonografisi: Başlangıcından Karşı-Reformasyon'a Kadar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.